

РОЗДІЛ 1 УКРАЇНСЬКА МОВА

УДК 811.161.2'367.626:94](477.87)«17»
DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2024.35.1>

СПЕЦИФІКА ЗАЙМЕННИКОВОЇ СИСТЕМИ В ХІТАРСЬКОМУ РУКОПИСІ І ПОЛ. XVIII СТ.

SPECIFICS OF THE PRONOUN SYSTEM IN THE KHITAR MANUSCRIPT OF THE EARLY 18TH CENTURY

Бичкова Т.С.,

orcid.org/0000-0002-3060-4150

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри історії та культури української мови

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Стаття присвячена аналізу займенників у рукописній пам'ятці I пол. XVIII ст. з території Бойківщини. Здійснено спробу з'ясувати ступінь вияву живомовних (як загальнонародних, так і діалектних) та традиційних книжних явищ, засвідчених у системі особових та неособових займенників. Взято до уваги не лише власне морфологічні ознаки, зокрема специфіку словозміни, а й фонетичні процеси у структурі аналізованої частини мови.

З'ясовано, що системі особових займенників, засвідчених у мові рукопису, окрім форм загальнонародної мови, властиві елементи, поширені у багатьох південно-західних говорах української мови, зокрема бойківському: енклітики (*ми, ти; мя, тя*), усічені форми непрямих відмінків (*го, му*). Проаналізовано особливості функціонування від-займенникової частки *ся*, яка могла розташовуватися у пост- або препозиції відносно дієслова чи навіть на відстані від нього. Традиційні книжні елементи (старослов'янське *азь*) використовувалися у пам'ятці зі стилістичною метою і були переважно засобом типізації мовлення персонажів. Яскравою діалектною особливістю, виявленою у мові збірника, є тричленна система вказівних займенників (*сей – той – оный*) та наявність редукованих й інших складних утворень (*тот, тота, тото, тамтотъ*). З'ясовано, що відмінкові закінчення неособових займенників переважно збігаються із загальнонародними, натомість книжні елементи вживаються порівняно рідше (членні нестягнені форми, окремі флексії старослов'янського походження тощо). Зауважено, що на звуковому оформленні деяких займенників позначився вплив діалектного мовлення (*жадный* 'жодний', *кождый* 'кожний', *инчий* 'інший'). Водночас зазначено, що традиційна тогочасна орфографія часто затемнювала справжню вимову займенників (не позначено на письмі зміни [o], [e] в [i] у новозакритих складах (*мой, ей*) та переходу [e] в [o] перед споконвічно твердими приголосними (*нашего*), відсутність протетичного [в] (*онъ, она*) тощо).

Зроблено висновок про перевагу у займенниковій системі Хітарського рукописного збірника живомовних рис, як загальноукраїнських, так і діалектних.

Ключові слова: загальнонародна мова, діалектний вплив, бойківський говір, особові займенники, неособові займенники, архаїчні форми.

The article is dedicated to the analysis of pronouns in the early 18th century manuscript from the territory of Boykivshchyna. An attempt has been made to establish the degree of manifestation of the colloquial (both universal and dialectal) and traditional bookish phenomena evidenced in the system of personal and impersonal pronouns. Not only morphological features proper – in particular word-change specifics – but also phonetic processes in the structure of the analyzed part of speech have been taken into consideration.

It has been established that, in addition to the national language forms, the system of personal pronouns in the manuscript is characterized by the elements common for many South-Western Ukrainian dialects, in particular that of Boykos: enclitics (*ми, ти; мя, тя*), clipped forms of oblique cases (*го, му*). Functions of the pronominal particle *ся* have been analyzed – it could be used in post- or preposition to the verb or even at a distance from it. Traditional bookish elements (Old Slavonic *азь*) were used with a stylistic purpose and were mainly a means of typifying the characters' speech. A striking dialectal feature revealed in the language of the manuscript is the three-member system of demonstrative pronouns (*сей – той – оный*) and the presence of reduplicated and other complex formations (*тот, тота, тото, тамтотъ*). It has been found that case endings of impersonal pronouns mostly coincided with those of the national language, whereas bookish elements were used relatively less often (compound long forms, individual inflections of the Old Slavonic origin, etc.). It has been noted that the sound form of some pronouns was affected by dialectal speech (*жадный* 'none', *кождый* 'every', *инчий* 'other'). At the same time, it has been stated that the traditional orthography of the time often obscured the proper pronunciation of pronouns (the following changes were not reflected in writing: the change of [o], [e] into [i] in the closed syllables (*мой, ей*), the transition of [e] into [o] before the originally hard consonants (*нашего*), the lack of prosthetic [в] (*онъ, она*), etc.).

The following conclusion has been reached: the pronoun system of the Khitar manuscript displays the dominance of colloquial features, both common Ukrainian and dialectal.

Key words: national language, dialectal influence, Boykos dialect, personal pronouns, impersonal pronouns, archaic forms.

Постановка проблеми. Рукописна спадщина пізньосередньоукраїнського періоду є цінним джерелом історико-лінгвістичних досліджень. Писемні пам'ятки цієї доби з Карпатського регіону (а це переважно учительні Євангелія, апокрифи, повчання, легенди, повісті тощо), будучи надзвичайно популярними серед людей, зазнали помітного народнорозмовного впливу, а тому широко репрезентують живомовні процеси того часу, водночас засвідчуючи руйнування книжної традиції на всіх рівнях лінгвальної системи, зокрема й морфологічному. Одним із таких джерел, яке яскраво відображає зазначені явища у системі займенника, є Хітарський рукописний збірник легенд I пол. XVIII ст., знайдений В. Гнатюком 1895 р. у с. Хітар колишнього Стрийського повіту. З мовного погляду пам'ятка на сьогодні є малодослідженою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Займенники як найдавніший шар праіндоєвропейської лексики завжди перебували в центрі уваги істориків мови. З-поміж студій останніх десятиліть відзначимо такі: О. Шпитль здійснила спробу описати особові та присвійні займенники української мови XVI–XVII ст. з погляду їх семантики та граматики [10]; залучивши великий корпус писемних пам'яток XI–XX ст., Р. Коца простежила історію формування й функціонування заперечних займенників в українській мові [4]; Х. Макович дослідила діалектні особливості мови рукописних учительних Євангелій XVI–XVII ст., виявивши вплив південно-західних говорів зокрема й на займенникову систему [5]. Проте займенники, засвідчені у Хітарському рукописі I пол. XVIII ст., ще не були об'єктом дослідження.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати займенники в мові Хітарського рукопису I пол. XVIII ст., виявити живомовні (загальнонародні і діалектні) та традиційні книжні явища у системі особових та неособових (вказівних, присвійних, означальних) займенників, беручи до уваги як морфологічні ознаки, так і фонетичні процеси у структурі цієї частини мови.

Дослідження пам'ятки виконано за публікацією В. Гнатюка «Легенди з Хітарського збірника (I-ої пол. XVIII в.)» [2].

Виклад основного матеріалу. Особові та зворотний займенники. Називний відмінок I та II ос. однини у Хітарському збірнику представлений формами **я**, **ты** (рідше **ти**), закріпленими в українській загальнонародній мові, напр.: **I ос.** – *я тебе поведу* [2, с. 5] (далі посилання на це видання в тексті статті подаємо вказуючи лише

у дужках сторінки); *я есмь цесарь вашь Іовиянь* [с. 22]; *Я вась не знаю* [с. 31]; *Я естем аггель хранитель* [с. 33]; **II ос.** – *Хто ты ест?* [с. 4]; *Ты ест мой вѣрный приятль* [с. 6]; *И ты бы оу той церкви згорів* [с. 12]; *ти ся моли Господу Богу* [с. 25]; *ти бо живь будешь* [с. 38].

Єдиний приклад уживання старослов'янізму **азь** з метою типізації мовлення персонажа фіксуємо у легенді про розбійника Флавіяна, який, аби мати змогу пограбувати жіночий монастир, вдавав із себе ченця, використовуючи у своєму мовленні велику кількість старослов'янізмів: *прїдохъ к вам' аз' старецъ грѣшный навидѣти жития вашего, обители вашои святой* [с. 30].

Родовий відмінок I, II ос. одн. та зворотного займенника зберігає давні форми **мене**, **тебе**, **себе**, які у досліджуваному рукописі вживаються, як правило, у прийменникових конструкціях, напр.: *будеш от мене великую ласку мати* [с. 6]; *у мене нѣсть жоны* [с. 17]; *Не чини из мене смѣхъ* [с. 23]; *изгин от мене злый* [с. 24]; *йду преч' от тебе* [с. 12]; *маю до тебе пилну потребу* [с. 24]; *до кого ся оудати, кремь тебе* [с. 25]; *запрошу кроля зарань до себе на гостину* [с. 5]; *коли тя зазоветь до себе* [с. 6]; *Потомъ прийшовъ до себе* [с. 27]; *єдно мыслывъ якъ бы его от себе отправити* [с. 33].

Давальний (місцевий) відмінок особових займенників виражений кількома варіантами. У пам'ятці переважають давні енклітики **ми**, **ти**, напр.:

– **I ос.:** *Не дай ми то Боже!* [с. 5]; *теперь ми горкый обѣдъ* [с. 6]; *ми то дано за покуту* [с. 10, 11, 12]; *нехай ми дасць сукнь и коня* [с. 21]; *Повѣште ми правду* [с. 26]; *Тутъ ми радосць приносишь* [с. 29]; *Если ми не имете вѣри* [с. 31]; *Єдно ми жаль* [с. 33]; *Повели ми царю* [с. 36];

– **II ос.:** *Але я ти тото прощаю* [с. 6]; *дякую ти за такую вашу любовь* [с. 7]; *бо ти дамъ оу тембе* [с. 12]; *єще ти повѣм слово* [с. 17]; *Що ти ся стало?* [с. 21]; *дякуем ти* [с. 33]; *Мир ти, спасай ся о Господь* [с. 35].

Такі короткі форми як рису південно-західного наріччя визначає Х. Макович в учительних Євангеліях XVI–XVII ст.: *вѣроу ими ми* [5, с. 9].

Крім цього, поряд з енклітиком у I ос. одн. вживається форма **мнѣ**, що є рефлексом давнього **мьнѣ** і до тепер властива деяким південно-західним, зокрема карпатським, говорам, напр.: *дякую ти за... приязнь противко мнѣ* [с. 7]; *мнѣ живому не быти* [с. 7]; *що такое за чудо мнѣ ся показало* [с. 14]; *А мнѣ єще потерпи* [с. 17]; *там' мнѣ гостина, где ест плачь* [с. 17]; *отпустивъ мнѣ Богъ мои великии грѣхи* [с. 29]; *хочешъ мя онѣмити*

и язык' **мнѣ** связати? [с. 29]; коли така ласка твоя **ко мнѣ** недостойному рабу божему [с. 34].

І лише в одному прикладі фіксуємо форму **мѣнѣ** (а ты **мѣнѣ** дай свою [с. 5]), що є фонетичним варіантом **менѣ**, яка виникла, як припускає С. Бевзенко, за аналогією до родового відмінка. Дослідник зазначає, що форма **міні** «взагалі широко znana в південно-східних і південно-західних діалектах» [1, с. 152].

У II ос. одн. рідше, ніж енклітик **ти**, вживається повна форма **тобѣ**, як-от: *дасть **тобѣ** чашу золотую першую* [с. 6]; *Былъ **тобѣ** час' на покаянїє* [с. 17]; *который **тобѣ** ест пан и мужъ* [с. 26]; *не смѣю **тобѣ** докучати* [с. 34]; *и при **тобѣ** стоять* [с. 24]; *тамъ при **тобѣ** умремъ* [с. 38].

Зрідка у Хітарському збірнику засвідчуємо написання з **е**, а не **о** в основі, напр.: *я прийшла к **тебѣ*** [с. 14]; *Слава **тебѣ** Христе Боже* [с. 30, 31]; *а я **тебѣ** буду отвѣти* [с. 34]. Учені вважають, що саме з давнішого утворення **tebĕ* розвинулося **tobĕ*, проте первісна форма вже не була властива для протоукраїнських діалектів [1, с. 147], тому наведені приклади можемо трактувати як старослов'янїзми.

Д.–М. в. зворотного займенника у пам'ятці виражений лише формою **собѣ**, напр.: *буд'ме **собѣ** товаришѣ* [с. 4]; *Дайте **собѣ** знакъ* [с. 5]; *оучинивъ его першимъ **по собѣ*** [с. 7]; *а ты **собѣ** иди* [с. 10]; *набери **собѣ** скарбу досит'* [с. 17]; *Возми, рече, **собѣ** той погар* [с. 33].

У знахідному відмінку спостерігаємо вживання як архаїчних (коротких), так і новіших (повних) форм I та II ос. одн. із перевагою енклітиків **мя**, **тя**, напр.: *еще бы **мя** благословивъ* [с. 11]; *нягай **мя** возме на тамтотъ свѣтъ* [с. 13]; *ежели **мя** тот познает* [с. 22]; *Пусть[т] **мя*** [с. 22]; *а ты **мя** ид кому ровняешъ* [с. 23]; *пришол еси изкушати **мя** тутъ* [с. 24]; *оучинїте **мя** калугоремъ* [с. 28]; *едно **тя** прошу* [с. 6]; *коли **тя** зазоветъ до себе* [с. 6]; *буде пилно **тя** просити* [с. 7]; *Боже **тя** побый, злый человек!* [с. 12]; *хочу **тя** оузяти пишиного пана* [с. 14]; *прошу **тя** до своего дому* [с. 17]; *емъ **тя** оучинїлъ княжатемъ* [с. 22]; *Богъ **тя** скаре!* [с. 23]; *Прошу **тя**, отче святыи* [с. 25]; *же **тя** познают* [с. 25]; *И давном **тя** хотѣвъ звѣдати за тое* [с. 33]. Енклітики широко представлені у багатьох південно-західних говорах, зокрема й бойківському [8], риси якого яскраво відображені у Хітарському рукописі.

Повні форми, що закріпилися в українській літературній мові, фіксуємо у таких контекстах: *Слухай ты мене* [с. 5]; *ты мене видишь некрасную* [с. 14]; *а мене ты не возмешъ* [с. 15]; *А если*

такая ласка божая на мене [с. 29]; *Вы мене маєте за святого отця* [с. 31]; *я тебе поведу* [с. 5]; *мы и панъ твоя через-день тебе искали* [с. 10]; *тебе ся боять* [с. 15]; *Ест оу мене на тебе булатный мѣчь* [с. 15]; *а в мене ест на тебе моя зброя* [с. 15]; *и наше здоровья за тебе покладати* [с. 24]; *ми завше тебе слушаем'* [с. 29].

Зворотний займенник вживається лише у повній формі **себе**, напр.: *тільки королевскую дорожую шапку узялъ на себе* [с. 4]; *Возми ты на себе мою шапку* [с. 5]; *узявъ на себе одѣня царское* [с. 21]; *И повелѣв' его пустити перед' себе* [с. 21]; *казал' его привести пред' себе* [с. 23]; *за себе ся боить* [с. 32] тощо. Єдиним свідченням вживання **ся** саме у значенні зворотного займенника виступає такий приклад: *не зови ты ся кролем'*! [с. 21].

Давній займенник **са** (< *sę) засвідчений переважно у складі зворотних дієслів. Пам'ятка відображає неусталену позицію частки **ся** відносно дієслова, що свідчить про сильний діалектний вплив на мову збірника, оскільки у південно-західних говорах ця частка не лексикалізувалася із дієсловом.

У збірнику фіксуємо вживання **ся** у постпозиції, як-от: *...кроль почудовал ся тому* [с. 4]; *приснилъ ся ему сон* [с. 4]; *Нездобудеме ся ту ничего* [с. 5]; *поруговъ ся имъ* [с. 10]; у препозиції: *такъ ся спознаеме* [с. 5]; *в том ся розышли* [с. 5]; *що то ся чинить* [с. 6]; *Але ся не бой* [с. 6]; *А жовнѣр' ся пробудивъ от сна* [с. 10]; у препозиції відстані від дієслова: *хиба ся тамъ спознаеме* [с. 5]; *день ся южь твой коротает* [с. 16]; *Зле ми ся, отче святыи, стало* [с. 25]; *Тут ся ему злодѣи оу ноги поклонивъ* [с. 6].

Форми орудного відмінка, зафіксовані у пам'ятці, є прямим продовженням праслов'янських **tпојѣ*, **tовојѣ*, **sовојѣ* і закріпилися як норма української літературної мови, напр.: *що то ся хоче на до мною* [с. 5]; *ачей би она и зо мною ся побила!* [с. 14]; *ходи зо мною до моего дому* [с. 17]; *не человекъ зо мною ходит'* [с. 32]; *Богъ с тобою!* [с. 16]; *Оуже то с тобою живу* [с. 23]; *перед тобою* [с. 36]; *мы с тобою оумрем'* [с. 37]; *Господь с тобою* [с. 38]; *А носит из собою все свое орудя* [с. 14]; *а маю под собою дружины* [с. 28]; *тепер' ся роз'ходим' из собою* [с. 33].

Проте у текстах кількох легенд вживається й закінчення **-оу** (орф. **ов**), що є ознакою низки південно-західних говорів, напр.: *простый хлопъ зо мнов' ходить* [с. 6]; *Юж я с тобовъ болше жити не хочу* [с. 12]. Виникла ця флексія внаслідок втрати інтервокального [j] і набуття голосним [у] нескладотворчого характеру.

Засвідчені у Хітарському рукописному збірнику форми множини особових займенників не виявляють відмінностей від української загальнонародної мови, напр.: **Н. в.** – *Ходьме мы до королевского замку* [с. 5]; *ми готовы на твой розказь* [с. 30]; *ми естесмо дружина твоя* [с. 31]; *але ви есте человекы лукавыи* [с. 17]; **Вы** мене масте за святого отца [с. 31]; **Р.–З. в.** – *хтос' то подслухавь нас оу ноци* [с. 6]; *иди собь инде от насъ* [с. 28]; *дайте ми покуй, хлопи, бо вас забито* [с. 11]; *васъ самыхъ погубимъ и добро ваше поберемъ* [с. 28]; **Д. в.** – *онъ естъ намъ добрый* [с. 5]; *дасть намъ Богъ опять мастокъ* [с. 12]; *коли вамъ якая бѣда ся станеть* [с. 17]; *пришольемъ к вамъ* [с. 28]; *мир' вамъ преподобный мои сестрѣ* [с. 30]; **О. в.** – *не можешъ ты ту з нами быти* [с. 28]; *Желаю из вами ту быти в манастири* [с. 28].

Предметно-особовий займенник. На формах називного відмінка предметно-особового займенника, зафіксованих в аналізованому збірнику, позначилася книжна правописна традиція, яка полягає у відсутності на письмі протетичного [в] та переходу [о] > [і] у займеннику чоловічого роду, напр.: *онъ естъ намъ добрый* [с. 5]; *А онъ ся почаль смѣяти з нихъ* [с. 10]; *А онъ имъ рекъ* [с. 11]; *бо онъ самъ такъ повѣдал* [с. 16]; *онъ имъ указавъ путь* [с. 33]; *ачей би она и зо мною ся побила!* [с. 14]; *А она со гнѣвомъ рекла* [с. 23]; *они щезли, яко дымъ* [с. 10]; *и оні ми отворять сами ворота монастырские* [с. 30].

Крім цього, у Р., Д., З. в. займенників чол. р. жодного разу не засвідчуємо зміни [е] > [о], як-от: *мавбы от него великую ласку той человекъ* [с. 5]; *посадила его попри себе* [с. 6]; *оучинивъ его першимъ по собь* [с. 7]; *свѣчею сталь перед него* [с. 12]; *и даль на него сорочку и шату свою и шапку* [с. 25]; *приснилъ ся ему сон* [с. 4]; *почнетъ ему говорити* [с. 12]; *рече ему аггель* [с. 13]; *Стало ему сердце его мяжиѣти до скрухи* [с. 30]; *не смѣвъ ему нічь мовити* [с. 32]; *пришов' к нему аггель господень и рече к нему* [с. 38].

З одного боку, подібні написання можуть бути зумовлені тогочасною традиційною орфографією, адже, як зауважував Ю. Шевельов, «традиційний (церковнослов'янський) правопис аж до ХІХ ст. вимагав писати *е* незалежно від фактичної вимови» [9, с. 195]. Проте, з іншого боку, не можна заперечувати й діалектного впливу на мову Хітарського рукопису – для частини південно-західних говорів характерне збереження [е] після шиплячих, [j] та інших м'яких приголосних перед споконвічно твердими приголосними.

Форми орудного відмінка не відрізняються від загальнонародних, напр.: *що бы з нѣмъ чинити* [с. 11]; *станеть перед нѣмъ и почнетъ ему гово-*

рити [с. 12]; *що ся над нѣмъ тоєй ноци чинило* [с. 13]; *змиловаль ся надъ нѣмъ, даль ему плахту прикрити наготу его* [с. 22]; *я з нѣмъ не хочу ходити* [с. 32].

Форми чол. р. у місцевому відмінку (*шаты на немъ королевскіе* [с. 6]; *которіе при немъ были* [с. 20]; *при немъ сидит' цесарева, жена его власна* [с. 23]; *котриє там' при немъ были* [с. 23]; *плахту на немъ подраль* [с. 24]; *щос ся в нем чинит* [с. 32]), на нашу думку, знову ж таки можуть виражати поширений у південно-західних діалектах варіант (...) *нѣм* без позначення на письмі зміни [е] > [і] у новозакритому складі.

У досліджуваному збірнику зрідка трапляються й усічені форми чоловічого роду, характерні зокрема для бойківських говірок, напр.: **Д. в.** – *одревнѣли му руки и ноги* [с. 16]; *му ся дало добре в памятку* [с. 25]; **З. в.** – *Волиме го прияти* [с. 28].

На відміну від чоловічого роду, у непрямих відмінках форми жіночого роду у пам'ятці трапляються значно рідше, напр.: *рекъ до ней* [с. 12, 15]; *скочилъ ко ней конемъ* [с. 14]; *несмѣль ко ней пойти* [с. 14]; *рече ко ней* [с. 14]; *Рек' ей рицер* [с. 14]; *Рече ей панъ* [с. 16]; *а по[вѣ]жете ей* [с. 23]; *я си не оживлю* [с. 12]. Зауважимо, що в Хітарському рукописі графема *й* позначає різні звуки і звукосполучення: [й] (*Боже милый* [с. 4]), [и] (*по межи крамнійцѣ* [с. 4]), [ji] (*пойхавъ до дому* [с. 10]). В. Гнатюк зазначав у коментарях, що «„й“ з значком вимовлювало ся очевидно як теперішнє наше „ї“» [2, с. 4]. Тому припускаємо, що написання *до ней* у родовому відмінку може відповідати загальнонародній формі *до неї* [до неї], а в давальному *ко ней* – очевидно, діалектній *к нѣй* [к н'іj]. У знахідному відмінку поряд із формою *єи* трапляється також *єя* (*напойли тоту дѣвку и умыли єя* [с. 30]), яка у старослов'янській мові вживалася у родовому відмінку.

Форми множини предметно-особового займенника у непрямих відмінках загалом збігаються із загальнонародними, напр.: **Р.–З. в.** – *шло ихъ много мужей и женъ* [с. 9]; *А онъ ся почаль смѣяти з нихъ* [с. 10]; *земля не могла ихъ вымѣстити* [с. 17]; *А онъ на нѣхъ махнувь рукою* [с. 26]; **Д. в.** – *а онъ имъ ест ворогъ и зрадия!* [с. 30]; *он' имъ подяковав* [с. 30]; *аби имъ отворив* [с. 31]; *им' барзо былъ радъ* [с. 32]; *онъ имъ указавъ путь* [с. 33].

Як показує досліджуваний матеріал, в усіх прийменникових конструкціях займенники у ІІІ ос. вживаються із протетичним [н].

Неособові займенники. *Вказівні займенники.* Вказівний займенник першого ступеня у Хітарському рукописі послідовно виступає з початковим [с], що є характерною рисою багатьох

південно-західних говорів. На його словозміні теж позначився вплив діалектного мовлення. Так, наприклад, у родовому відмінку жіночого роду виступає форма **сеи** (*сей*), напр.: *Сей ночи если ты не пойдешь красти* [с. 4]; *тоть грѣхъ отпокуталь еси сей ночи* [с. 26]; *Оумисл[ив]ем я сеи ночи еднующую рѣчь пожиточную* [с. 29]; *И сеи ночи вы вишитки мали погинути* [с. 31]. Зважаючи на різночитання графем **й**, такі написання можуть позначати говіркові форми *сеї* або *сеј*. Остання зафіксована й у «Словнику бойківських говірок» М. Онишкевича: *Сей ночи* [7, с. 209]. У місцевому відмінку чоловічого роду традиційно відсутній на письмі перехід [е] в [і] у новозакритому складі, як-от: *ал'бо на сем, ал'бо на тамтом' свѣтъ*; *лѣнше еднук на сем, нѣж на там'томъ покутовати* [с. 13]; *Ци ест моцный хто и силный и рицерный на сем свѣтъ, як'я?* [с. 14]; *не справиль Богу нічого рядного на сем свѣтъ* [с. 17]; *будеме пановати на сем' свѣтъ* [с. 17]; *я ему ту на сем свѣтъ остатне заплативъ* [с. 35]. Форма місцевого відмінка (...) **сім** вживається у низці південно-західних говорів, зокрема й бойківських: *Йа буду молитис'а за него на т'ім світі, а він на с'ім* [7, с. 209].

Зафіксовані у Хітарському рукописному збірнику форми вказівного займенника другого ступеня відзначаються своїм розмаїттям. Так, у називному відмінку однини (та знахідному для назв неістот) чоловічого роду вживається **той** і **тот**, порівн.: *мавбы от него великую ласку той человекъ* [с. 5]; *еще той пустелник не спит* [с. 24]; *той человекъ прияль ихъ* [с. 32]; *оузьял' той полумисокъ* [с. 32]; *кубокъ той золотый* [с. 33], а також: *Человѣкъ тотъ хорий* [с. 13]; *ежели мя тот познает* [с. 22]; *нам'ся здае, же тот пань наш* [с. 26]; *тоть грѣхъ отпокуталь еси сей ночи* [с. 26]; *идѣте у тот хлѣвъ* [с. 33]; *тоть полумисокъ узьявъ бывъ* [с. 34].

Редупліковані форми вказівних займенників є яскравою рисою бойківських говірок [8]. Складні вказівні займенники активно вживалися у пам'ятках Карпатського регіону. Такі форми, наприклад, Х. Макович засвідчила в учительних Євангеліях XVI–XVII ст. [5, с. 9].

Крім цього, у знахідному відмінку фіксуємо складний займенник **тамтот**, утворений поєднанням прислівника і вказівного займенника: *нягай мя возме на тамтотъ свѣтъ* [с. 13].

Займенник середнього роду виступає у формах **то** і **тото**: *то все погорѣло* [с. 12]; *тото хлопя* [с. 34]; *Але я ти тото прощаю* [с. 6]; *И тото ти даю покуту за виштько* [с. 10]; *тото слухайте и вѣрне ему служѣте* [с. 27]. У знахідному відмінку

вживається також членна нестягнена форма **тоє**, напр.: *ты на тоє ничъ не гадай* [с. 7]; *почто тоє глаголеши на скорѣ мнѣ?* [с. 29]; *а ты и тоє удавивъ* [с. 34]; *Не могу я яко живо тоє чинити* [с. 36].

Займенник жіночого роду у називному відмінку представлений передусім редуплікованим утворенням **тота**, як-от: *Можетъ и церковь тота ся имити* [с. 11]; *Лѣнше ти тота пуста церковь* [с. 12]; *Я сама и тота дитина* [с. 12]; *Тота дѣвка от многих' лѣтъ была слѣпа* [с. 31]. Окрім цього, вживаються й членні нестягнені форми, напр.: *Ото ест тая причина* [с. 34]; *Тому ест тоя причина* [с. 35].

Нестягнені та редупліковані форми переважають і в Н.–З. в. множини, напр.: *ано маршалокъ говорити жонѣ своєї тыє слова* [с. 5]; *Оуважъ тебѣ, человекѣ, тый страшный муки* [с. 13]; *мовит' тии слова* [с. 14]; *Чи мог' бисъ на тоти слова из моихъ рукъ трутизну выпити* [с. 37].

Форми непрямих відмінків вказівних займенників чоловічого і середнього роду переважно збігаються із загальнонародними, напр.: **Р.–З. в.:** *А жовнѣръ и на того ничъ не гадавъ* [с. 11]; *я и тыхъ оузьяла с того свѣта* [с. 16]; *я каю ся того злого дѣла* [с. 25]; *украва у того погаръ золотый* [с. 32]; *я и того оузьяла* [с. 16]; *и судию того из панства извергу* [с. 22]; **Д. в. – Тому** *королеви повѣлъ еденъ мудрецъ* [с. 4]; *кроль почудовал ся тому* [с. 4]; *чудовало ся велми все пан'ство тому* [с. 6]; *Я тому не иму вѣри* [с. 29]; **О. в. –** *якъ масть ис тымъ чинити* [с. 6]; *на всемъ том' свѣтъ под тым' солнцем* [с. 16]. Варіативність спостерігаємо у місцевому відмінку. Так, поряд із формою (...) **томъ**, у якій традиційна орфографія приховує зміну [о] в [і] (*Посадивъ его на виштькомъ томъ пан'ствѣ* [с. 7]; *в том часѣ когуты заспѣвали* [с. 12]; *по том полю бу[ду]т' ся валяти* [с. 15]; *на всемъ том' свѣтъ* [с. 16]; *що ест оу том' свѣтъ* [с. 32]), вживається також складний займенник: *ал'бо на сем, ал'бо на тамтом' свѣтъ*; *лѣнше еднук на сем, нѣж на там'томъ покутовати* [с. 13]; *не хотѣвъ на тамтомъ свѣтъ покутовати за грѣхи своя* [с. 13].

Форми жіночого роду у непрямих відмінках відбивають загальноукраїнську тенденцію розвитку займенникової словозміни, щоправда, затемнену тогочасною орфографічною традицією, напр.: **Р. в. –** *И приѣхавъ до тоєй церкви пустой* [с. 10]; *тоєи першої ночи* [с. 34]; *Нехай бысмо дознали тоєи правды* [с. 37]; **О. в. –** *Тоєю палицею побѣдишь враги* [с. 38]; **М. в. –** *переночувати у той пустой церкви* [с. 10]; *що ту чиниши у той пустой церкви* [с. 12]. У **З. в.** спостерігаємо перевагу редуплікованих форм, як-от: *оузьявши*

тому чашу [с. 7]; **выпивъ тому** злую, лютую тру-
тизну [с. 7]; **и тому** церковь окрасивъ роз'маито
[с. 13]; **пойшол оу тому** пуцу [с. 24]; **и длаго-**
гом тому хату инде переставивъ [с. 35]. Рідше
(власне, лише два рази у легенді про короля, що
ходив красти) вживається нестягнена форма:
абыс ты за ихъ здоровья тую и чашу сполнилъ
[с. 7]; *тую чашу исполнилъ* [с. 7].

Форми множини, зафіксовані у Р.–З. та Д. в.,
збігаються з тими, що поширені на всій україн-
ській мовній території: *я бы тебе оборонивъ от*
тыхъ муриновъ [с. 10]; *святой Антоний вырато-*
валь от тыхъ муриновъ страшныхъ [с. 10]; *Всѣхъ*
я тыхъ заровно беру [с. 15]; *я и тыхъ* оузяла
с того свѣта [с. 16]; *абы онъ не знайшоль тыхъ*
пънязей [с. 35]; *Горе бо тиль* людемъ [с. 34].

У досліджуваному збірнику вживається і вка-
зівний займенник третього ступеня (найчастіше
у значенні «той»), характерний для карпатської
групи говорів та представлений у пам'ятці пере-
важно членними утвореннями, напр.: *А оный*
панъ обѣцал то такъ учинити [с. 10]; *такъ ся*
скончавъ оный пышный рицѣрь и злый [с. 18];
оный пышный и преможный цесар мѣслит' сам'
собѣ [с. 20]; *Якъ то онии* чернічки добродѣтель
ему чинят [с. 30]; *И радъ былъ Іовіянъ, бѣдныи*
цесарь, оной плахтѣ [с. 23]; *не примететь собѣ*
от Бога жадной заплаты на ономъ свѣтѣ [с. 35].
Загалом «в українській книжній мові членна
форма займенників *оный* – *оной*, *оное* – *оное*, *оная*
у функції вказівного займенника трапляється аж
до XVIII ст. включно» [3, с. 133]. У реченні *Ст*
смерть моцнѣша и славнѣша от всего свѣта, бо
она *побираетъ королеи*... [с. 14], очевидно, аби
читач міг відрізнити вказівний стягнений займен-
ник (*оная* > *она*) від предметно-особового, про-
ставлено знак наголосу, оскільки саме на перший
склад падав наголос у вказівних займенниках.

Відмінкова парадигма **присвійних займенни-**
ків загалом збігається з усталеною в українській
загальнонародній мові, хоча подеколи живомовні
явища затемнені традиційним правописом. Маємо
на увазі передусім збереження на письмі етимо-
логічних [о], [е] у **Н. в. одн. чол. р.**: *Мой* маймил-
ший слуго! [с. 7]; *то мой* грѣхъ буде [с. 23]; *Я ест*
твой товариш' [с. 6]; *Я сама и тотя* дитина,
сынъ твой [с. 12]; **Д. в. одн. жін. р.**: *ано* марша-
локъ говорити жонѣ *своей* тыѣ слова [с. 5]; *то*
твоей милости зготовлено отрову [с. 6]; **М. в.:**
на моемъ добромъ дѣлѣ [с. 29]; *нехай будемъ при*
твоем боку [с. 38]; *у своемъ* монастири [с. 31];
в гордосты *своей* [с. 17].

Крім цього, зберігається етимологічний [е]
після шиплячого у Р., Д. в. одн. займенників **наш**,

ваш: *не можешъ ты ту з нами быти и нашего*
дѣла вомѣстити [с. 28]; *навидѣти* жития *вашего*,
обители *вашои* святой [с. 30] (поряд із живомов-
ною формою *вашои*; також фіксуємо **о** в озна-
чальному займеннику: *на ишиое* мѣсце [с. 35]);
Богу же *нашему* слава [с. 8, 13, 18].

Традиційним для пам'яток середньоукраїн-
ського періоду є збереження суфіксального **-је-**
у Р. в. одн. чол. і середн. р.: *Чому ты еси мнѣ* языка
моєго не вязавъ, коли емъ бѣду чинивъ [с. 29]; *Тоєю*
палицею побѣдиши враги и ворога *своего* и *моєго*
неприятеля и гонителей сина *моєго* [с. 38]; *Я естем*
аггель хранитель души и тѣла *твоего* [с. 33];
прошу ты *до* *своего* дому [с. 17]; *пойду* *до* *своего*
старого судѣ [с. 21]. Проте все ж зрідка засвідчу-
ємо й живомовні стягнені варіанти, напр.: *плакавъ*
такого неща[стя] *свого* [с. 23].

Вплив старослов'янської мови позначився на
родовому відмінку однини жіночого роду. Так,
поряд із загальнонародними формами *моєї*, *твоеї*
своєї (на письмі з кінцевим **и** або **й**): *вслухай*
скрузъ стѣну сповѣди *моєи* [с. 24]; *стану* калуго-
ремъ *до* *моєи* смерти [с. 28]; *потомъ* поклоню *до*
твоей паний [с. 7]; *я* стерѣгъ *столицѣ* *твоей* и
панѣи *твоей* и дѣтокъ твоихъ [с. 27]; *плаче* тако-
вой ганбы *своей* [с. 22]; *Иди* теперь, *пане*, про-
сто *до* *своей* *столицѣ* [с. 25] вживаються й такі,
що мають закінчення **-я** (< ѣ), напр.: *дойты* *до*
дому *полаты* *моєя* [с. 22]; *хранитель* твой и *сто-*
рожъ дужѣ *твоєа* [с. 27]; *не* *познал* бы *матере*
своєа, *анѣ* *мати* *его* [с. 34]; *повѣламъ* *причину*
справы *моєа* [с. 35]. Цю ж флексію спостеріга-
ємо й у З. в. множини, як-от: *хочу* *покутовати*
за грѣхи *своа* [с. 28]; *иж* *ми* *отпускаетъ* *грѣхи* *моа*
[с. 29]; *Слышавши* *игуменія*, *покликала* *сестры*
своа [с. 30].

Очевидно, діалектним впливом зумовлено
написання *туть* *сокѣв'его*, *котрого* *самъ* *на* *свой*
руцѣ *ношиваль*, *тотъ* *ся* *его* *напудивъ* [с. 23],
у якому графему **й** слід читати як [ji]: *на* *својі*
руц'і – саме такі форми характерні для низки пів-
денно-західних говорів.

Словозмінна парадигма **означальних займен-**
ників загалом не відрізняється від загальнонарод-
ної, тому, аналізуючи ці займенники, звернемо
увагу передусім на їх звукове оформлення.

Займенник **весь** переважно не відображає чер-
гування **у** – **в**: *чудовало* *ся* *велми* *все* *пан'ство*
тому [с. 6]; *Всѣхъ* *я* *тыхъ* заровно беру [с. 15];
всему *свѣту* *господар* *был* [с. 16]; *видѣвши* *его*
всего *кирвавого* [с. 22]; *в* *молитвахъ* *через* *всю*
ноцъ *стояти* [с. 28]. Лише в одному прикладі
засвідчуємо зміну **в** на **у**: *до* *церкве* *перед* *усѣхъ*
приходити [с. 28], а також у кількох випадках –

приставний [у] у формах чоловічого роду, напр.: *грозній былъ на увесъ свѣтъ* [с. 16]; *увесъ избитый* [с. 25]; *за увесъ свѣтъ* [с. 32]. Натомість у запозиченні **вииткий** чергування у – в позначено частіше, порівн.: *а хлопецъ то виитко росповѣдалъ* [с. 18]; *поклонїли ся ему внетъ виитки* [с. 26], а також: *почалъ ся сповѣдати по правдѣ оуиитъкихъ грѣховъ свойхъ* [с. 10]; *то былъ оуииткимъ свѣтомъ такъ повернулъ* [с. 16]; *Его оуиитки состави розслабли* [с. 16].

Займенник **жадний** у пам'ятці послідовно фіксуємо з голосним [а]: *незнали ани пани его, ани жадный челядникъ его* [с. 10]; *не потребуя я нікогда жадной гостыны и бенкетовъ* [с. 17]; *не прїмететь собѣ от Бога жадной заплаты на ономъ свѣтъ* [с. 35]. Ю. Шевельов зазначав, що саме цей варіант (а не *жодний*) уживався упродовж усієї середньокраїнської доби [9, с. 657]. І саме у такому звуковому оформленні (звісно, не без впливу польської мови) цей займенник поширений у бойківських говірках, про що свідчить зокрема його фіксація у «Словнику бойківських говірок» [6, с. 248].

Натомість займенник **кожний** у Хітарському рукописі представлений написаннями *каждий* і *кождий*, як-от: *надѣяв ся на сілу свою и пробаловалъ щастя своего воевати из каждымъ* [с. 14]; *И казалъ каждому* [с. 37]; *кождый день от заранку до вечера* [с. 35]. І перша, і друга форми вживаються у бойківських говірках [6, с. 364].

Займенник **інший**, як правило, вживається у варіанті, ускладненому суфіксом вищого

ступеня порівняння прикметників **-ш-**, напр.: *Пришоль со иншими дияволами* [с. 11]; *инъшихъ достатковъ много* [с. 17]; *чому тому у той пуци здебку старую проставлялъ еси на иншоѣ мѣсце?* [с. 35]. Водночас фіксуємо і вплив діалектного мовлення на цей займенник, а саме асимілятивну зміну звукосполучення [нш] у [нч]: *Инчимъ слугамъ не было нічь* [с. 20]. Це явище властиве багатьом південно-західним говорам, зокрема й бойківським говіркам. В одному прикладі репрезентовано архаїчну форму: *иныхъ людей* [с. 16].

Висновки і перспективи. Дослідження Хітарського рукописного збірника I пол. XVIII ст. дає змогу зробити висновок про те, що в займенниковій системі, засвідченій у пам'ятці, переважали живомовні явища, які пізніше усталилися як норма в граматичній системі нової української літературної мови. Водночас у рукописі відображено вплив на систему займенника південно-західних говорів, зокрема бойківського, що позначилося як на словозміні, так і на звуковому оформленні цієї частини мови. І лише досить незначна кількість формовживань засвідчує зв'язок із книжною традицією, що виявляється передусім у відбитті рис старослов'янської мови. Найсильніше традиційний вплив позначився на правописі займенників. Перспективу подальших студій вбачаємо у всебічному аналізі усіх мовних рівнів, відображених у пам'ятці, що дасть змогу уточнити відомості про функціонування як української живої розмовної, так і літературної мови у I пол. XVIII ст. на західноукраїнських землях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. Ужгород, 1960. 416 с.
2. Гнатюк В. Легенди з Хітарського збірника (I-ої пол. XVIII в.). *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка*. Львів, 1897. Т. 16. С. 1–38.
3. Історія української мови: Морфологія. Київ : Наукова думка, 1978. 539 с.
4. Коца Р. Заперечні займенники для позначення повної відсутності предмета чи особи в історії української мови. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. На пошану Василя Німчука, члена-кореспондента НАН України, доктора філологічних наук, професора (до 90-річчя з дня народження). Ужгород, 2023. Вип. 2(50). С. 244–256.
5. Макович Х. Діалектні риси мови українських рукописних учительних Євангелій XVI–XVII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01. Львів, 2013. 15 с.
6. Онишкевич М. Словник бойківських говірок: у 2 ч. Ч. 1. Київ, 1984. 496 с.
7. Онишкевич М. Словник бойківських говірок: у 2 ч. Ч. 2. Київ, 1984. 516 с.
8. Радевич-Винницький Я. Бойківський говір. *Енциклопедія сучасної України*. Київ, 2004. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=36048.
9. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків: Акта, 2002. 1054 с.
10. Шпить О. Граматика і семантика займенника в українській мові XVI–XVII століть : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Львів, 2016. 280 с.